

СИМВОЛ СЕРЦЯ У ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ІГОРЯ АНТОНИЧА

У статті розглядається специфіка функціонування образу-символу серця у творчості Богдана Ігоря Антонича, простежуються рівні символізації цього образу, подається тлумачення основних символічних значень з позицій біблійного богослов'я. У дослідженні аналізується вплив на поета кордоцентричного мислення Григорія Сковороди і Памфіла Юркевича.

Ключові слова: *серце, кордоцентризм, Біблія, поетика, символ.*

В статье рассматривается специфика функционирования образа-символа сердца в творчестве Богдана Игоря Антоныча, прослеживаются уровни символизации этого образа, истолковываются основные символические значения с позиций библейского богословья. В работе анализируется влияние на поэта кордоцентрического мышления Григория Сковороды и Памфила Юркевича.

Ключевые слова: *сердце, кордоцентризм, Библия, поэтика, символ.*

The article studies the peculiarities of the symbol of heart in the works of Bogdan Ihor Antonych. The paper provides the description of levels symbolization of this image in the poetry of B. Ihor Antonych and its interpretation from the viewpoint of the Bible Studies. The research proves that the poet was influenced by the cordocentral mentality of Grygoriy Skovoroda and Pamfil Yurkevych.

Key words: *heart, cordocentral mentality, Bible, poetry, symbol.*

Творчість Богдана Ігоря Антонича є однією з найбільш значущих сторінок нашої літератури, їй притаманна непідробна оригінальність в осягненні художньої дійсності та виняткова глибина у відтворенні специфіки національного світосприйняття. Саме завдяки цьому вона викликала значний інтерес як в українському, так і в європейському літературознавстві. Найбільша кількість досліджень присвячена світоглядним особливостям митця, поетиці його творів, однак, як слушно зауважує Марія Зубрицька, «тексти поета завдяки образному та мовному багатству є органічно відкритими для появи нових прочитань і осмислень, які не заперечують попереднього читацького досвіду, а навпаки, доповнюють його новими відтінками, іншими ракурсами бачення» [5, с. 134].

Мета нашого дослідження – проінтерпретувати символ серця у творах Б. І. Антонича з позицій біблійного богослов'я, окреслити його смислове навантаження у поетичних текстах. Питанням символу в Антоничевій творчості присвятили свої дослідження М. Ільницький, Т. Салига, О. Пономаренко, С. Привалова та інші, однак символ серця характеризується різновекторністю символічних значень та багатством художніх опрацювань, тому заслуговує на окреме дослідження.

У Святому Письмі серце займає одне з центральних місць, йому приписується повнота духовного життя. Біблія пов'язує із серцем всі функції свідомості: мислення, рішучість, відчуття, прояв любові, прояв совісті; більше того, серце становить центр життя взагалі – фізичного, духовного та душевного.

Слово «серце» позначає у Біблії, в основному, сутність людської особистості, зосередженість душі і духа. Так, серце людини відчуває пригніченість, смуток, здивування, скорботу, радість. У серці живуть мудрість і глупота (3 Цар. 3 : 12; Пс. 13 : 1; Притч. 22 : 15), бажання і надія (Пс. 36 : 4), уявлення і знання (1 Кор. 2 : 9). «3 повноти серця уста промовляють» (Мт. 12 : 34). Серце має властивість розмірковувати (1 Кор. 7 : 37), його прирівнюють до совісті. У серці закорінені глибинні мотиви людських вчинків, як злих, так і добрих. Серце може бути не лише чистим і добрим (Пс. 50 : 12; Лк. 8 : 15), але й злим і невірним (Лк. 6 : 45; Євр. 3 : 12). «Чому лукаве думаєте в серця ваших?» (Мт. 9 : 4). Людина, яка робить щось від усього свого серця, протиставляється у Біблії тим, які чинять показове благочестя (Мт. 18 : 35; 2 Кор. 5 : 12). Головна справа людського життя записана «у серцях наших» (2 Кор. 3 : 2).

Серце приймає духовне рішення у ставленні до Бога, обираючи віру в Нього або непослух. Тому заклик любити Бога звернений насамперед до серця, а вже потім – до душі, волі і розуму. Серце змушує людину робити той чи інший вчинок, тому Бог намагається написати свій Закон у людському серці, навіть більше – дати нам нове серце: «Я дам вам нове серце і новий дух вкладу у ваше нутро» (Єз. 36 : 25). Серце, віддане Христові, стає посудом, наповненим богобоязню, богопочитанням і богохваленням. Людське серце завжди відкрите перед Богом: Слово Боже «судить помисли і наміри серця» (Євр. 4 : 12), а на суді Господь відкриє усі «сердечні наміри» (1 Кор. 4 : 5).

Отже, поняття «серце» стосується всього внутрішнього життя людини. У біблійних текстах «серце» означає не одну з властивостей душі, а всю людину, цілісність усіх її властивостей і загального ставлення до інших, до Бога, до світу. Коли у Святому Письмі згадується, що маємо любити Бога «всім серцем своїм», то це означає: «усяєю душею своєю, всією думкою своєю і всією силою своєю» (Мт. 22 : 37, Мр. 12 : 30, Лк. 10 : 27).

Поняття «серце» лежить також в основі світогляду українців, і цю проблему дослідники пропонують розглядати у трьох аспектах: психологічно-емоційному, релігійному та символіко-антропоцентричному. Ірина Валявко зазначає, що перший аспект пов'язаний з такою рисою української національної вдачі, як емоційність, у другому аспекті поняття «серце» набуває значення релігійного символу, який репрезентує центр морального життя й духовності людини. Хоча два окреслені аспекти «філософії серця» й були поширені в Україні, вони не є здобутком лише української культури, адже наука про серце посідає чільне місце у творчому доробку античних мислителів, Отців Церкви, німецьких мистиків, романтиків. Важливим є розгляд філософії серця в третьому аспекті, який відбиває певну українську специфіку: «філософія серця» постає як символіко-антропоцентрична система, пов'язана з внутрішньою людиною серця [3].

Найповніше «філософія серця» репрезентована творчістю Григорія Сковороди. Серце, на думку філософа, є «божественною іскрою» в людині. Суть його кордоцентричної концепції полягає в тому, що, розглядаючи людину як «мікрокосм», він розділяє її на «внутрішню» та «зовнішню», ставлячи при цьому «чисте серце» в центр цієї «істинної», «внутрішньої» людини. Проблема серця у працях філософа нероздільно пов'язана з проблемою Богопізнання, адже шлях пізнання свого серця – це шлях до досягнення трансцендентного. Філософія серця не протиставляє, а об'єднує віру та розум, а також продовжує тему цілісності людини. Подібне трактування символу серця простежується у творчості П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини та інших.

Глибоке теоретичне обґрунтування «філософії серця» здобула у творчому доробку визначного українського філософа Памфіла Юркевича. На його думку, релігійне переживання відкриває той факт, що серце є глибшою основою душевного життя, ніж розум. Воно ж бо містить усю безпосередність буття, первинно дарованого Богом. Тому підстава релігійної свідомості – в серці людини: релігія не щось стороннє для її духовної природи, вона заснована на природному ґрунті, бо не розум є для нас головний аргумент буття Божого, а серце. У своїй праці «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно зі Словом Божим» Памфіл Юркевич показує, що автори Святого Письма розглядали серце як центр духовного життя людини, як особливий орган сприйняття Бога [3].

Християнський містичний контакт із Богом і ближніми реалізується через серце, яке виступає тим органом, через який здійснюється особлива співпричетність до Бога і ближнього, ім'я якої – християнська

любов. Чисте серце допомагає пізнавати інших. Бог створив людей, щоб вони знали один одного. Гріх звів мур між людьми. Для того, хто зумів очистити своє серце, серця інших відкриті. Якщо найкращим засобом очищення серця є любов, то розуміє іншу людину тільки той, хто її любить. Отже, як у Старому, так і в Новому Завіті, серце – те місце, де людина зустрічається з Богом.

Кордоцентризм у біблійному розумінні, а також в осмисленні Г. Сковороди і П. Юркевича був надзвичайно близький Б. І. Антоничеві, наприклад, поет часто художньо опрацьовував тему зустрічі людини з Богом. Так, у вірші «Дві дороги» ліричний герой розповідає про те, що він шукав Бога всюди: в низинах, у горах, в багатих палатах і бібліотеках, розпитував про Нього у вітрів та перехожих, та всі зусилля виявилися марними, бо:

[...] розминулись поруч себе дві дороги:
Ти теж шукав мене – у моїм серці [1, с. 91].

Як бачимо, коли Господь приходить до людини, то навідується саме до її серця. Це єдине місце, яке достойне і здатне вмістити Бога. Ліричному героєві не вдалося зустрітися з Богом. Чому? Можливо, його серце ще не очищене, оскільки лише «чисті серцем побачать Бога», тому псалмопівець каже: «Серце чисте створи в мені, Боже». Отже, йдучи за Святими Письмом, а також за настановами Григорія Сковороди, разом з поетом підсумовуємо: основне завдання людини – дбати про чистоту серця, наполегливо звільняти його від пристрастей, від усього, що занечищує і проганяє Святого Духа. До серця необхідно ставитися надзвичайно пильно ще й тому, що «саме у серці міститься така втаємничена функція свідомості, як совість. А совість, за словами біблійних пророків, є закон, написаний у серцях» [4, с. 201], за дотримання якого людина отримує Царство Небесне.

У поезії «Дві дороги» ліричний герой ділиться з читачем своїм досвідом духовного життя і висновками, до яких прийшов: Бог – не в обрядах, не в зовнішньому почитанні, не в інтелектуальному пізнанні, Його трон – людське серце, тому Він просить: «Сину, дай мені своє серце» (Пр. 23 : 26). Коли людина прагне Бога, то не слід шукати його десь далеко, бо:

Коли шукаєш – Він є,
Його вже маєш, бо в тобі – є [1, с. 93].

Антонич глибоко переживає одкровення, що справжнє помешкання Бога – людська душа. Тому Антоничів Бог народжується не у Вифліємі Юдейським, а у серці поета:

Хай грає пісня серед герця,
Бо це найбільша з перемог.
У жолобі мого серця
Сьогодні народився Бог [1, с. 88].

Євангеліє стверджує, що серце – орган для сприймання божественного слова і дару Духа Святого, в нього вливається божественна любов. І цей дотик до Божества реальний тому, що серце людини містить таку ж глибину, як серце Божества. Ось чому релігія використовує символ серця. В ньому проявляється сокровенний центр особистості. Серце значно більш

неосяжне, таємниче, ніж душа, свідомість чи дух. Воно втаємничене від чужого споглядання, а доступне для зчитування тільки Господеві [4, с. 202]. Пророк Єремія говорить: «Людське серце найлукавіше над все та невигойне, – хто пізнає його? – Я Господь, що досліджує серце» (Єр. 17 : 9-10). У Біблії постійно присутня думка про те, що тільки Господеві доступно проникати в людське серце: «Ти один знаєш серце людських синів» (2 Хр. 6 : 30).

Як уже зазначалося, необхідною умовою споглядання Бога є чистота серця. Ліричний герой Антоничевих творів неодноразово звертається у молитві до Господа, щоб Він допоміг йому у нерівній битві зі злом, поле битви якої – людське серце. Усе, що розбалансовує серце сумнівами, зневірою, поет називає «бур'яном» і «хоптою»:

Великий Женче душ, ти серпом золотим
Із мого серця сумнівів бур'ян та хопту витни
[1, с. 86].

Б. І. Антонич усвідомлює, що самотужки людині важко вийти переможцем у невидимій боротьбі, тому необхідне призивання Святого Духа, який насамперед освітлює серце, завдяки чому людина стає спроможною бачити свої духовні немочі. Святий Дух також зцілює, відновлює, умироутворює, зіграє зранене гріхом серце.

У поезії Б. І. Антонича спостерігаємо глибоке розуміння поетом специфіки душі і серця. Наприклад, у поезії «Advocatus diaboli» читаємо:

Моя душа поплямлена життям і зла,
але поглянь на серце [1, с. 93].

У біблійних текстах поняття душі і серця часто взаємозамінюються, однак з наведених вище рядків розуміємо, що серце в розумінні автора є вищою субстанцією, аніж душа, оскільки саме за його налаштуванням Бог буде судити людину. Душа більше піддається різноманітним негативним впливам, тоді як серце – сфера божественного володіння. Стан людського серця проектується на цілу людину, тому поет так дбає про те, щоб його серце перебувало у мирі з Богом, наслідком чого є гармонія у найширшому розумінні цього слова. У музиці поняття «гармонія» означає злагоджене звучання звуків. У поетичній творчості Б. І. Антонича, зокрема у збірці «Велика гармонія», воно найчастіше є дотичним до символізованого образу серця.

У розумінні поета Бог є найвищою гармонією, камертоном, який налаштує людське серце:

Він – кожній речі мелодію дає,
Він – гармонія, Він – акорд музичний,
Він – камертон, що стріють серце твоє,
Він – Звук Доконаний, Величний» [1, с. 93].

У цитованій вище поезії автор наголошує на необхідності глибокого особистого зв'язку людини із Богом і залежності від Нього, адже у духовному вимірі серце не може існувати саме по собі, воно мусить бути закорінене у своєму Творці. У вірші «Deus Magnificus» Б. І. Антонич силою свого мистецького таланту опрацював настанови Христа: «Я – Виноградина, ви – галуззя! Хто в Мені перебуває, а Я в ньому, той рясно зароджує, бо без Мене нічого не

можете чинити. Коли хто перебувати не буде в Мені, той буде відкинений геть, як галузка, і всохне» (Ів. 15 : 5-6). Будь-яке послаблення зв'язку з Богом позначається на стані серця, і тому необхідно скористатися даром покаяння, щоб пережити духовну віднову. Ліричний герой звертається до Бога і Богородиці з молитвою-проханням: «Вгамуй енгармонійних струн на арфі серця дроз», «Енгармонійний скрегіт арфи серця заспокій» [1, с. 101].

Поет прагне гармонії понад усе, адже висловлює це у рядках: «Гармонії у серці – нічого більш не треба» [1, с. 99], однак вона може оселитися лише у тому серці, яке сповнене Божою любов'ю і миром.

В серці, що сповите тихого спокою шарфами,
Милосвучний, гармонійний кожен тон.
Далеч обзивається ледь-ледь чутними арфами,
Вітер стріють ніч під Божий камертон [...].
Слухаймо великого концерту, як увечорі
На фортепіано світу – кладе долоні Бог» [1, с. 86].

Проте не завжди легко досягнути гармонію, вона є привілеєм лише того серця, яке заради неї зрікається світського задоволення, порожнього філософування, а керується винятково Божою волею, яку ставить вище від своїх егоїстичних бажань:

А сьогодні я спілий, мов літом,
Покінчив молодечі штукарства та герці,
Погодився із Богом та світом
І знайшов досконалу гармонію в серці [1, с. 103].

Серце є основним органом релігійних відчуттів, у ньому зароджується прагнення Бога як джерела віри.

Про Тебе об'явлення ждали крізь віки погани,
Про Тебе нам говорить казка давніх літ тепер ще,
Про Тебе думку носить навіть душоуб поганий,
Про Тебе добрий Боже, мріє кожне людське серце
[1, с. 112].

Образ-символ серця художньо осмислюється не лише на сторінках «Великої гармонії», а й у збірках «Привітання життя», «Три перстені», «Книга Лева», «Зелена євангелія».

Так, у «Пісні про вічну молодість» поет закликає гартувати серце, у цьому творі воно ідентифікується з духом.

Наші очі далечню гартуймо,
А серце куймо
На сталь, на сталь [1, с. 41].

В окремих поезіях Б. І. Антонича образ-символ серця позначений певною антиномічністю. Наприклад, у рядках «Вітай, життя! І на привіт тобі я понесу м'яке, та в панцир крицевий закуте серце» автор висвітлює дві риси «ідеального» серця: м'якість і крицевість, які проявляються у тому, що серце людини, з одного боку, має бути чутливим на любов, милосердя, а з іншого – повинно мати чітку життєву позицію, для поета неприйнятними є всілякого роду рабськість і безхребетність. Автор також наголошує на необхідності захистити серце «крицевим панцирем» від усіх можливих негативних впливів.

«Релігійний символ серця означає певний прихований центр, приховану глибину, недоступну для споглядання. Тому знаходимо в Біблії сполучення слів «серце моря», «серце землі», маючи на увазі те, що криється в їх таємничій глибині. Ще більшою мірою це стосується поняття бездонності серця самого Творця. Виходячи з цього, можна стверджувати, що серце творіння Господнього – людини – також є втаємниченим центром особистості, який недоступний чужому спогляданню» [4, с. 202]. Часто на позначення глибини, сокровенності серця поети використовують образ «дна серця». У рядках «Струн чимало задримало на серця дні» [1, с. 109] автор натякає читачеві на поліфонію своїх переживань, які у творі лише декларуються, але не конкретизуються.

Б. І. Антонич усвідомлює, що серце людини – незвідана таємниця, цілий світ, захищений від людського ока: «Знаю тепер вже, що кожного серце окремих є всесвіт» [1, с. 77]. У цих рядках вкотре простежується співзвучність Б. І. Антонича зі Сквородою, у розумінні якого людина – окремих «мікрокосм».

Як відомо, серце є органом не лише релігійних, а всіх почуттів взагалі. Український фольклор завжди використовував символ серця для оспівування теми кохання і супроводжував епітетами «вірне», «щире», «зрадливе». Антонич теж послуговується цим символом, але надає йому дещо іншого значення:

Не бачу вже нічого більш, лиш знаю:
Юрбу схвилюєш ти шаленим герцем,
Моїм, неначе диском, кинеш серцем [1, с. 53].

Як відомо, тема смерті є наскрізною в Антоничевій творчості. У цьому вимірі серце виступає центром не лише духовного, а й фізичного життя, тому поет, художньо осмислюючи завершення земного існування людини, активно послуговується цим символом:

А кондуктор, наче ніч, суворий прийде із повагою в купе
Й каже нам оправдати до існування право та наш лет.
На банальних лицах пасажирів чудування навкруги тупе,
Я подам тоді йому своє без ляку серце, як білет [1, с. 74].

Серце відійшло в чорнозем [1, с. 108].

Спочине серце під крилатим кленом [1, с. 130].

У контексті аналізованої теми поет вбачає схожість між життям людини і горінням свічки: «До свічки наше серце є подібне» [1, с. 46]. Як свічка, згораючи, віддає світло і тепло, так і особа, яка любить, згорає у служінні Богові і ближнім. «Теоретики церкви вважають, що для серця – як символу – відведена роль бути центром любові, а любов є виявом глибинної суті особистості [...]. Бо особистість, передусім, визначається тим, що вона любить, а що ненавидить. Найвищим центром особистості є любов, устремління, душевний поклик, а не холодне інтелектуальне споглядання» [4, с. 203].

Отже, підсумовуючи, зауважимо, що символ серця у поезії Б. І. Антонича характеризується розмаїттям значень і контекстів вживання. Поет, з одного боку, широко використовує біблійну та фольклорну традицію, опирається на досвід своїх попередників, зокрема Г. Сквороди, однак домислює власні конотації, творить таке мовно-образне середовище, де по-новому висвітлюються значеннєві грані символу. На нашу думку, найповніше у творах поета представлено серце як символ центру духовного життя людини, де триває щоденна невидима боротьба добра зі злом і куди навідується Господь, щоб спілкуватися із вінцем свого творіння. Художнє опрацювання цієї теми в Антонича настільки глибоке, що стане полем дослідження ще не одного покоління літературознавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б. І. Повне зібрання творів / Богдан Ігор Антонич ; [передмова Миколи Ільницького; упорядкування і коментарі Данила Ільницького]. – Львів : Літопис, 2009. – 968 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2005. – 1376 с.
3. Валявко І. Дмитро Чижевський – фундатор поняття «філософія серця» [Електронний ресурс] / Ірина Валявко. – Режим доступу : <http://library.kr.ua/kray/chizhevsky/valyavko.html>.
4. Зінченко І. Символ серця та його трактування у біблійному та художньому текстах / Ірина Зінченко, Тарас Зінченко // Біблія і культура : збірник наукових статей. – Випуск II. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 201–203.
5. Зубрицька М. Топос молитви у творчості Б. І. Антонича та його рецепційне навантаження / Марія Зубрицька // «Мистецтво творять шал і розум». Творчість Богдана Ігоря Антонича : рецепції та інтерпретації : збірник наукових праць. – Львів, 2011. – С. 134–144.